

KÜLTÜR TARİHİ KAYNAĞI OLARAK

EVLIYA MENÂKIBNÂMELERİ

• XV-XVII. YÜZYILLAR •

AHMET YAŞAR OCAK

GÜNCELLENMİŞ
GENİŞLETİLMİŞ
YENİ BASKI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
YENİ BASKI İÇİN	13
KISALTMALAR	15

GİRİŞ

TASAVVUF TARİHİNDE VE EDEBİYATINDA MENKABE, KERAMET VE VELÎ KAVRAMLARI

I - MENKABE VE KERAMET KAVRAMLARI.....	21
II - VELÎ (EVLİYA) KAVRAMI.....	24
Sözlük ve Tasavvufî Terim Mânasıyla Velî	24
Tasavvuf Tarihinde Velî Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi.....	25

BİRİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF TARİHİNDE VELÎ (EVLİYA) KÜLTÜ

I - VELÎ (EVLİYA) KÜLTÜ	33
Velî Kültünün Menşeyi ve Mâhiyeti	33
Velînin Kült Konusu Oluşu ve Kültün Teşekkülü	34
Velî Kültünün Tesbiti	36
II - MÜSLÜMAN TÜRKLERDE VELÎ (EVLİYA) KÜLTÜ	37
Eski Türk Dinlerinin Velî Telakkisi ve Kültünün Teşekkülündeki Rolü	37
Türk Velî (Evliya) Tipi.....	40
Anadolu'da Velî Kültü.....	43
Anadolu'da Velî Tipleri	47

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF TARİHİNDE VE EDEBİYATINDA EVLİYA MENKABELERİ VE MENÂKİBNÂMELER

I - İSLAM ÂLEMİNDE EVLİYA MENKABELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	57
II - EVLİYA MENKABELERİNİN ÖZELLİKLERİ.....	60
III - EVLİYA MENKABELERİNİN TİPLERİ	61
Tarihî ve İçtimaî Gerçeklere Dayanan Menkabeler (A Tipi).....	61
Hayâlî Menkabeler (B Tipi).....	62
IV- EVLİYA MENÂKİBNÂMELERİ	64

Menâkıbnâmelerin Yazılış Sebepleri.....	64
Menâkıbnâmeler ve Yazarları.....	65
Menâkıbnâme Türleri	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TÜRK EDEBİYATINDA EVLİYA MENÂKİBNÂMELERİ

I - TÜRKLERDE MENÂKİBNÂME EDEBİYATININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ.....	71
Türk Destan Edebiyatının Menâkıbnâme Edebiyatının Doğuşuna Etkisi	71
İslamî Dönem Orta Asya'sında Türk Menâkıbnâmeciliği.....	72
Anadolu ve Balkanlar'da Türk Menâkıbnâme Edebiyatı.....	75
II- KÜLTÜR TARİHİ KAYNAĞI OLARAK MENÂKİBNÂMELER ..	98
Bazı Tarihi Olaylara ve Şahsiyetlere Dair Bilgiler.....	99
İçtimaî, İktisadî ve Kültürel Hayata, Âdet ve Geleneklere Dair Bilgiler	101
Anadolu ve Rumeli'nin İslamlaşmasına ve İskânına Ait Bilgiler.....	102
Türk Din ve Tasavvuf Tarihine Ait Bilgiler.....	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM MENÂKİBNÂMELERDE YER ALAN MOTİFLER

I - EVLİYA MENKABELERİNDE MOTİF KAVRAMI.....	107
II - TÜRK MENÂKİBNÂMELERİNDEKİ MOTİFLERİN MENŞE'LERİ	107
İslam Öncesi Eski Türk İnanç ve Dinler.....	107
İslamî İnançlar (Kur'an-ı Kerim ve Hadîs Kaynaklı).....	111
Kitab-ı Mukaddes Menşe'li İnançlar	111
Muhtelif Destanî ve Mitolojik Mahsuller ve Halk Gelenekleri	111
Ferîduddîn-i Attar'ın <i>Tezkiretu'l-Evliya'sı</i>	121
III- MENÂKİBNÂMELERDE GEÇEN KERAMETLERİN SİMGESEL UNSURLARI: MENKABE MOTİFLERİ.....	121

SONUÇ	137
EKLER (KARŞILAŐTIRMALI METİNLER)	139
SEÇİLMİŐ BİBLİYOGRAFYA.....	157
İNDEKS	165

GİRİŞ
TASAVVUF TARİHİNDE VE
EDEBİYATINDA *MENKABE, KERAMET VE*
***VELÎ* KAVRAMLARI**

I - MENKABE VE KERAMET KAVRAMLARI

Arapça *nekabe* (نَكَبَ) (isabet etmek, bir şeyden bahiste bulunmak yahut haber vermek) kökünden türeyen *menkabe* (çoğulu *menâkib*¹), sözlükte, “öğünülecek güzel iş, hareket ve davranış” mânalarına gelmektedir. Terim, çoğul şekliyle ve bu mânasında ilk defa IX. yüzyıldan beri kaleme alınmaya ve derlenmeye başlayan hadîs külliyatlarında, Hz. Peygamber’in ashabının meziyet ve faziletleri için kullanılmış görünmektedir.² Bundan başka, tarihî şahsiyetlerin tercemeihalleri, bazı zümrelerin övgüye değer işleri için de kullanılmış olduğu anlaşılıyor.³ Hatta bazı mukaddes şehirlerin tasvirlerinden ibaret yazılara da *menâkib* denildiği görülmektedir.⁴ Fakat burada asıl üzerinde durulacak olan *menkabe* kavramı, tasavvuf cereyanı ile birlikte ortaya çıkıp yayılan kavramdır.

Menkabe yahut *menâkib*, tasavvuf tarihinde, sûfîlerin izhar ettikleri hârikulâde olaylar demek olan kerametleri nakleden küçük hikâyeler mânasında tahminen IX. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Pek yaygın olmamakla beraber bu sebeple, keramet kelimesinin çoğulu

1 *Menkabe* kelimesi Türkçede galat olarak *menkibe* tarzında söylenmekte, hatta birçok ilmî eserde bile böyle yazılmaktadır. Kelime bu şekliyle sözlükte mevcut değildir ve doğrusu *menkabe*dir.

2 Msl. bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, Kahire (tarihsiz). V, 3-40. Bu sayfalar arasında *Babu Menâkibi'l-Muhâcirin* ve *Babu Menâkibi'l-Ensar* başlıkları altında meselâ *Menâkibu Ömer b. el-Hattah*, *Menâkibu Ali b. Ebi Tâlib ve Menâkibu Zübeyr b. el-Avvâm* gibi kısımlar yer almaktadır.

3 Ahmed Ateş, “Menâkib”, *İA*, 7, 1977, ss. 701-702; Haşim Şahin, “Menâkibnâme”, *TD-VİA*, 29, 2004, ss. 112-114.

4 Msl. bk. *Menâkib-ı Mekke-i Mükerreme*, Süleymaniye (Pertev Paşa) Kütüphanesi, nr. 621/6; Hâfız Efendi, *Menâkib-ı Kuds-i Şerif*, İstanbul (tarihsiz). A. Ateş, *menkabe* kelimesinin İnan edebiyatında XVI. yüzyıldan itibaren Hz. Peygamber’in ve Oniki İmam’ın medih kasideleri için nat’ı mânasında kullanıldığını da söylemektedir (bk. *a.g.m.*, a. ye.).

olan kerâmât (كرامات) da menkabe veya menâkıb yerine kullanılmıştır.⁵ Şu halde menkabelerin esasını kerametler teşkil etmektedir.

Giriş kısmında, tasavvufta velî telakkisinin teşekkülünden bahsederken belirtildiği gibi, keramet velîlerin en dikkat çeken alâmetleri olarak belli bir dönemden sonra kabul edilmeye başlamış, eski tâbirle “lâzım-ı gayri mufârik”ı, yani ayrılmaz parçası gibi görülmüştür. Bu telakki, tasavvuf tarihinde yepyeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Bu yüzden, IX. yüzyıldan itibaren kaleme alınan tasavvuf kaynaklarında, velî telakkisine paralel bir de keramet telakkisi⁶ geliştirilmiş ve bunun nazariyesi işlenmiştir. Bu nazariyeye göre, velîlerden birtakım kerametlerin zuhur etmesi câizdir. Allah’ın gücünün yetmeyeceği bir şey düşünülmeceğine göre, velîden de kerametın zuhûru imkânsız olamaz.

Kerametın hârikulâde bir hâdise olması, ancak gerektiği zaman meydana gelmesi ve velînin velâyetini ispatlayıcı mâhiyette bulunması icap eder.⁷ Keramet velînin Allah’a karşı korkusunu, alçak gönüllülüğünü artırıp şükür duygusunu takviyeye yarar.⁸

Böylece XI. yüzyıla gelindiğinde, artık velîlerin kerametlerine inanmak o kadar yaygın bir hal aldı ki, ünlü filozof İbn Sîna (öl. 1037) bile kerameti kabullenmek icap ettiğini anlayarak bunun psikolojik açıdan açıklanması ve mümkün olabileceğinin izahı teşebbüsünde bulundu.⁹

Sûfî nazariyeciler, kerametın câiz olduğuna dair Kur’an-ı Kerim’den ve hadîslerden örneklerle deliller de bulmuşlar ve bu telakkinin İslamiyet’in esasına ters düşmediğini göstermek istemişlerdir.¹⁰ Bununla beraber, bütün sûfî nazariyecilerin ve mutasavvıfların ittifak ettikleri nokta, kerametın velî için ulaşılması gereken bir hedef yahut son makam

5 Ateş, a.g.m. aye. Örnek olarak Gülşehrî’nin XIII. yüzyılda yazdığı *Kerâmât-ı Ahî Evran’ı* ile Nasuh b. İsrâîl’in *Kerâmâtü'l-Kâmilin*’i gösterilebilir. Buradaki *kerâmât* kelimeleri, *menâkıb* yerine kullanılmıştır.

6 Arapça *kerume* (كِرْم) (cömert ve aziz olmak) kökünden masdar olan *kerâmet*, sözlükte “cömertlik, azizlik” mânâsındadır. Tasavvufta ise, Allah’ın bir lûtuft ve ihsan eseri olarak velî kullarından zuhur eden hârikulâde olaylara denmektedir. Keramet konusunda bk. D. B. McDonald, “Keramet”, *İA*, 6, 1977, ss. 577-578; Süleyman Uludağ-Y. Şevki Yavuz, “Keramet”, *TDVİA*, 25, 2002, ss. 265-270.

7 Kuşeyrî, s. 469.

8 Kelâbâzi, s. 109.

9 Fazlur Rahman, s. 193. İbn Sina, kerâmâetlerle ilgili söz konusu açıklamayı, *el-İşârât* adıyla tanınan eserinde yapmaktadır. Bu konuda bk. Şerefeddin Yalıtıkaya, “Eski Türk an’anelerinin bazı dinî müesseselere tesiri”, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, İstanbul 1943, ss. 691 vd.

10 Bu âyet ve hadîslerden misaller için bk. Kelâbâzi, ss. 106-107.

olmadığı, hatta gerçek velîler için, Allah'a giden yolda bir engel teşkil edebileceği meselesi idi. Çünkü keramete aldanan bir velî, daha ileri makamlara, yahut, başka bir deyişle asıl hedefe gitmek istemeyebilirdi. Bu sebeple pek çok velî, kerametın Allah tarafından evliyaya uygulanan bir imtihan olduğu sonucuna varmıştır.¹¹ XI. yüzyıldan sonra yazılmış bazı tasavvuf kaynaklarında, keramet nazariyesinin daha da gelişmiş olması neticesinde, ilk defa kerametlerin bir tasnife tâbi tutulduğunu ve bunların ne gibi fiillerden ibaret olabileceklerinin açıklandığını görüyoruz.¹²

Keramet nazariyesi, daha ilk devirlerde, peygamber mucizeleriyle olan kuvvetli benzerlik dolayısıyla ulemânın tepkisini çekmekte gecikmedi. Zira, bütün çabalara rağmen, bu nazariye gözden geçirildiğinde, mucize ile keramet arasındaki tek ciddî farkın, birinin peygamberlerden, ötekının velîlerden zuhûra gelmiş bulunması olduğu açıkça görülüyordu. Bu yüzden, tıpkı peygamber ile velî arasındaki farklar gibi, mucize ile keramet arasında birtakım farkların olduğunu, kerametın hiçbir zaman nübüvvet mefhumuna ters düşmediğini göstermek için âzamî çaba sarfedildi.¹³ Bu yolla, arada bir çatışma ve rekabetin söz konusu olmadığı, özenle gösterilmeye çalışıldı.¹⁴

Kerametle ilgili olarak sûffilerin karşılaştıkları meselelerden biri de, Hıristiyan ve Budist azizleri gibi Müslüman olmayan bazı kişilerden zuhûr eden hârikulâde olaylar oldu. Kerametle bunlar arasında da çok sıkı benzerlikler vardı; hatta bir kısmı aynı mâhiyeteydi. Dolayısıyla bu durumun da açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Sûfî nazariyeciler, bu meseleyi halletmek için istidrac terimini buldular. Buna göre, Allah Müslüman olmayan kişilere de böyle hârikulâde şeyler verebilir; ancak bu, onların küfür, kibir ve azamet duygularını körükleyerek mahvolmalarına yol açmak içindir.¹⁵

11 *Kelâbâzî*, s. 109, not 63. Kerâmet nazariyesi hakkında geniş bilgi ve büyük sûffilerin kerâmetlerinden örnekler için bk. Kuşeyrî, ss. 469-505; Hucvirî, ss. 343-356.

12 Ms. Bk. Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, İstanbul 1270, s. 80.

13 Msl. bk. Kuşeyrî, s. 469 vd. Aslında mâhiyet itibariyle iki olay arasında bir fark yoktur. Ancak birinde, peygamberliği ispat maksadına yönelmiş bir meydan okuyuş, ötekinde ise bunun aksine, gizleme söz konusudur. Maamâfih burada şunu unutmamak gerekir ki, buna rağmen yazılan menâkıbnâmelerde menkabelerin çoğu, Kur'an-ı Kerim'de anlatılan peygamber mucizelerinin hemen hemen aynıdır. Nazarî planda her ne kadar mucize ile kerâmet arasının ayrılmasına çalışılsa da, bu durum, tatbikatta aradaki farklara pek aldırış edilmediğini gösterir.

14 Fazlur Rahman, s. 173.

15 *Kelâbâzî*, ss. 108-109.

Her hâlükârda, bilhassa XI. yüzyıldan sonra tarikatların ortaya çıkmasıyla birlikte keramet, bunların başındaki şeyhlerin mutlak otoritelerini sağlamak için en tesirli araç oldu. Şeyhin kerametleri ne kadar çok, çeşitli ve yaygın olursa, müridler de o nisbette pasif ve telkine hazır hale geliyorlardı. Bunun sonucunda ise şeyhe olan bağlılık sarsılmaz bir nitelik kazanıyordu. Bununla beraber tasavvuf tarihine bakıldığında bazı şeyhlerin kerametleri reddettileri, fakat buna rağmen müridlerin ısrarla bunları yaymaya çalıştıkları görülür.

II - VELÎ (EVLİYA) KAVRAMI

Sözlük ve Tasavvufî Terim Mânasıyla Velî

Arapça *velî* (وَلِيّ), yahut *velîye* (وَلِيَّة) (yaklaşmak, yakın olmak) fiilinden gelen *velî* (وَلِيّ) kelimesi, sözlükte “dost, ahbap, arkadaş, yardımcı, komşu vs” gibi mânalar ihtiva etmekte olup *evliya* (أَوْلِيَاء) ise onun çoğuludur. Türkçede halk arasında çoğu zaman *evliya* kelimesi tekil mânasında kullanılır. Tasavvuf ıstılâhında *velî*, Kur’an-ı Kerim’de bu kelimenin tekil ve çoğul şekliyle *dost* anlamında geçtiği âyetlere dayandırılmak suretiyle,¹⁶ “Allah’ı seven, dost edinen ve O’nun tarafından dost edinilen” mânasında alınıp kullanılmıştır. İslam dünyasında fetihlerle İslam topraklarına katılan çevre uygarlıklardaki mistik kültürlerle tanışma ve temas neticesinde X. yüzyıldan itibaren tasavvufun zühhd aşamasından teorileşme safhasına geçmesine paralel olarak bir “velâyet teorisi” icad edilip geliştirildi. Bu teori içinde *velî* kavramı zamanla genişleyerek, aşağıda anlatılacağı üzere, kendine mahsus bir tekâmül seyri takip etmiştir. Temelde bizatihi Kur’an-ı Kerim ve hadîs kültürü çerçevesinde İslam ile hiçbir şekilde ilişkilendirilemeyecek olan, ama İslamî kavramları kullanarak bazı mutasavvıflarca geliştirilen velî kavramı, tasavvufun yayılmasına paralel olarak “benliğini Allah’ta yok etmek suretiyle birtakım üstün vasıflar kazanarak tabiatüstü hârikulâde şeyler izhar edebilen büyük insan” mânasını almıştır. Ancak şu şekilde bir velî telakkisinin, Kur’an’daki *velî* ve *evliya* kelimelerinin ifade ettiği mânalarla uzaktan yakından bir ilgisi olmadığını bir kere daha vurgulayalım. Bununla beraber

16 Msl. bk. *Kur’an-ı Kerim*. Yûnus 62, “İyi bilin ki, Allah’ın dostlarına (velîlerine) korku yoktur; Onlar üzülmeyeceklerdir de”; el-Ârâf, 196, “Çünkü benim dostum, Kitab’ı indiren Allah’tır. O, iyileri dost edindir.”

bu anlayış yüzyıllar boyunca Müslüman halkların neredeyse “olmazsa olmaz” inançları arasında bir daha çıkmamak üzere kuvvetle yer etmiş ve âdeta iman esaslarından biri gibi telakki olunmaktadır. Bugün sıradan Müslümanlar nazarında velâyet İslam’ın ayrılmaz bir parçasıdır ve kabul etmeyenler eredeyse dinden çıkmış gibi değerlendirilir.

Tasavvuf Tarihinde Velî Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi

Hicretin ilk asrından itibaren bir zühd ve takvâ anlayışı ve yaşayışı şeklinde başlayan tasavvuf hareketi,¹⁷ mîlâdî IX. yüzyıldan sonra belirtilen sürecin sonunda geniş ve renkli bir tefekkür sistemi olma yoluna girmiştir. XI. yüzyılda ise, yavaş yavaş tarikatların teşekkülü ve XII. yüzyılda İslam âleminin her tarafını kaplamasıyla, tasavvuf hareketi ikinci büyük hamlesini yapmıştır.

İşte *velî* kavramı da bütün bu safhalara paralel bir gelişme kaydeder. Aslında tasavvufun topyekûn gelişim tarihi göz önüne alındığında, ona vücud veren ana konunun, rızasını elde etmek suretiyle Allah’a ulaşmak olduğu anlaşılır. Bu hedefe erişmek için de, dünya hayatının bütün bağlayıcı ve engelleyici tesirlerinden kurtulmak gerekmektedir. Tasavvufun bu ana meselesi,¹⁸ XIII. yüzyıla kadar bütün İslam düşünce tarihi içinde canlı ve muhtevalı bir tefekkür hayatı meydana getirmiştir. Böylece son tahlilde kulun Allah’a ulaşması ile ilgili büyük mânevî mücadele ve katedilmesi gereken yolda başarıya ulaşan, bu yolu başarıyla kateden kişi Müslüman kamuoyunda *velî* “Allah dostu” olarak kabul edilmiş ve böyle nitelendirilmiştir.

Bu terimin ilk defa hangi yüzyılda böyle bir hüviyetle kullanıldığını tam ve kesin olarak tesbit etmek zordur. Fakat IX. yüzyıldan itibaren yazılmaya ve bilhassa X. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar meydana getirilen *Kitabu'l-Luma'* (Serrac), *et-Taarruf* (Kelâbazî), *er-Risâle* (Kuşeyrî) ve

17 Tasavvufun hangi tesirlerle ve hangi şartlar altında doğduğu ve nasıl bir gelişme gösterdiği konusunda bugüne kadar oldukça fazla sayıda eser yazıldığı mâlumdur. Bunlarla birlikte, bu konuda klâsik bir mâhiyet kazanmış ve günümüzde de önemini hâlâ kaybetmemiş olan, Louis Massignon’un şu eserine bakılmalıdır: *Essai sur le Lexique Technique de la Mystique Musulmane*, Paris 1968, 2. bs.; Ayrıca, tasavvuf cereyanının İslam düşünce tarihinin genel seyri içindeki yeri ve gösterdiği gelişme safhaları, diğer İslamî düşünce sistemleriyle ilgili ve karşılıklı tesirlerine dair dikkate değer tahlil ve yorumların yer aldığı önemli bir eser de şudur: Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul 1981.

18 Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 170.

Keşfu'l-Mahcub (Hucvirî), *et-Teşevvîf* (İbn Zeyyat) gibi, teorik tasavvuf kaynaklarında,¹⁹ hayli gelişmiş bir şekilde ele alındığını görmek mümkün oluyor.

Yukarıda zikredilen eserler ve benzerleri, velî olabilmenin şartlarını, kimlere velî denebileceğini, gerçekten velî olan kişilerde bulunması gereken birtakım özellikleri ortak bir telakki ile meydana koyarlar. Kronolojik olarak daha sonra kaleme alınmış olan *Keşfu'l-Mahcub* ve *et-Teşevvîf*'te, velî kavramının -esasta aynı olmakla beraber- öncekilere nisbetle çok daha geniş bir tarzda ele alınmış olması, aradan geçen zaman içinde, tasavvufun temel kavramlarının en önde geleni, daha doğrusu tasavvufun belkemiğini teşkil eden bir kavram olarak üzerinde ne kadar önemle durulmaya devam edildiğini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Velâyet (yahut *vilâyet*), yani velîlik kavramının bu eserlerde sergilenen telakki tarzı, tam anlamıyla Sünnî bir tabana oturtulmuştur. Daha ilk bakışta bu hususiyetiyle göze çarpan telakkiye göre, velî olabilmenin ilk ve temel şartı,

1. Bütün teferruat ve incelikleriyle şeriat kaidelerine uymak ve onların dışına çıkmamak hususunda âzamî titizliği göstermektir.
2. Bundan sonra, çok sıkı bir mücahede ve riyazatla nefsi terbiye etmek ve mümkün olabildiği kadar çok nâfile ibadet yapmak gerekir.

İşte ancak bunları kusursuz yerine getirebilen kimse, eğer Allah isterse, velâyet makamına erişir. O makama geldikten sonra ise, Allah kendisini her türlü fenalıktan korur ve dualarını kabul buyurur. Hatta bir ihsan olmak üzere başka Müslümanlarda bulunmayan birtakım hârikulâde haller isan eder ve –menâkıb kitaplarında bol bol anlatılan örneklerde

19 Şu eserlerdeki ilgili kısımlara bk.: Ebû Nasr Serrâc, *Kitabu'l-Luma' fi't-Tasavvuf*, nşr. A. Mahmud-Taha Sürur, Kahire 1960; Ebû Bekr Muhammed Kelâbâzî, *et-Taarruf li-Mezheb'i Ehli't-Tasavvuf*, nşr. M. A. Nevevi, Kahire 1969 (Burada eserin Türkçe tercümesi kullanılmıştır. *Doğuş Deirinde Tasavvuf*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1979); Abdülkerim Kuşeyri, *er-Risaletu'l-Kuşeyriyye*, nşr. A.H. Mahmud-M. eş-Şerif, Kahire 1966-1967, 2 cilt (Burada Türkçe tercümesi kullanılmıştır. *Kuşeyri Risâlesi*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1978); Ebu'l-Hasan Ali el-Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcub li-Erbâbi'l-Kulûb*, nşr. V. Jukovsky, Leningrad 1926 (Burada Türkçe tercümesi kullanılmıştır: *Hakikat Bilgisi*, çev. S. Uludağ, İstanbul 1982); İbn Zeyyat, *et-Teşevvîf ilâ Ricâli't-Tasavvuf*, nşr. Adolph Faure, Rabat 1958. Bilhassa bu sonuncunun ilk yedi babı tamamıyla velî, *velâyet* ve *kerâmet* bahislerine ayrılmış olup, *velâyet* nazariyesinin en geniş bir tarzda elde alındığı kaynaklardan biridir. Ayrıca velî kavramına dair genel bir bakış için bk. Cara de Vaux, "Walî", *El'*; A. Subhi Furat, "Velî", *İA*, 13, 1986, ss. 287-292; Süleyman Uludağ, "Velî", *TDVİA*, 43, 2013, ss. 25-28.

olduğu üzere- çeşitli lütuflarda bulunur.²⁰ İşte teorik tasavvuf kaynaklarındaki velî telakkisi özetle budur.

Allah'ın velî kullarına ihsan ettiğine ve başka Müslümanların sahip olmadıklarına inanılan birtakım hârikulâde haller, lütuf ve ihsanlar nedir? İşte tam bu noktada meselenin içine *keramet* kavramı giriyor. Artık yüzyıllardan beri Müslüman kamuoyunun kahir ekseriyetinin çok önemseyip takdis ettiği, hatta tıpkı mucizye imanı gibi imanının bir parçası olarak gördüğü -ileriki bölümde ayrıca ele alınacak olan- bu kavram, hemen bütün eski tasavvuf kaynaklarında velîliğin alâmetlerinden sayılmış ve husûsi fasıllar halinde ele alınarak tartışılmıştır.²¹

Burada dikkati çeken nokta, kerametın, dolayısıyla da velîliğin, peygamberliğe benzer âdeta ona "paralel" bir statü kazanmış olmasıdır. Bu sebeple sûfî nazariyeciler fakihlerin tepkisini çekmemek için yukarıda zikredilen kaynaklarda bu paralelliği açıklığa kavuşturmak maksadıyla olanca çabayı göstermişler, peygamberliğin velîlikten ayrı ve onunla kıyaslanamayacak derecede üstün bir makam olduğunu ısrarla vurgulayarak aradaki birtakım farkları bütün teferruatıyla ve özenle kaydetmişlerdir.²² Fakat yine de mevcut olan bu paralellik, daha IX. yüzyılda, peygamberlerin sonuncusu olması sebebiyle Hz. Muhammed için kullanılan *Hâtemu'l-Enbiyâ* terimine benzer bir *Hâtemu'l-Evliya* (Velîlerin mührü, sonuncusu) kavramının doğmasına sebep olmuştur. Nitekim yüzyılın en büyük mutasavvıflarından Hakîm-i Tirmizî (öl. 908), *Hatmu'l-Vilâye* adlı eserinde meseleyi enine boyuna açıklamaya çalışır.²³

Velâyet kavramı, daha IX. yüzyıldan itibaren kendi içinde bir mertebelenmeye tâbi tutulmuş ve sistemleştirilmiştir. Şüphesiz velî telakkisindeki gelişmelerden kaynaklanan bu sisteme göre velîler, bir piramid şeklinde muhtelif derecelere ayrılmışlardı. Piramidde en alt tabakadan başlayarak yukarıya doğru sayıları gittikçe azalmak üzere sırayla *Recebîyyûn*, *Müfredûn*, *Asâib*, *Nukabâ*, *Nücebâ*, *Abdal*, *Efrad*, *Evtad*, *İmaman* adı verilen velî grupları yer alır ve en tepede hepsinin başı ve hepsine hükmeden

20 Bu konular yukarıda zikredilen eserlerde bütün tafsîlâtıyla ve özenle incelenmiştir; geniş bilgi için onlara bakılmalıdır.

21 Kerâmet konusunda 4 nolu nottaki kaynaklara ve bilhassa *et-Teşevvüf*'e bakmak gerekir. Ayrıca bk: Süleyman Uludağ-Y. Şevki Yavuz, "Keramet", *TDVİA*, 25, 2002, ss. 265-270.

22 Msl. bk. Hucvirî, ss. 356-359.

23 Krş. Fazlur Rahman, s. 171. Hakîm-i Tirmizî'nin bu eseri, 1965'te Osman Yahya tarafından Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Kutub (*Kutb*) bulunur. Dolayısıyla *Kutub*, bir devirde yeryüzünde mevcut bütün velîlerin en büyüğü olup kâinat onun otoritesi altında zikredilen tabakaları oluşturan velîler tarafından yönetilir.²⁴ Yukarıda özellikle vurguladığımız üzere, tasavvufun velâyet teorisini oluşturan bu sistemin, İslam'ın temel esaslarıyla hiçbir ilgisi yoktur.

Sonuç olarak söyleyecek olursak XIII. yüzyıla kadar velî ve velâyet kavramının sürekli geliştiğini ve bu yüzyılda meşhur Muhyiddîn b. el-Arabî'nin (öl. 1241) eserlerinde en gelişmiş muhtevasına kavuştuğunu ve bunun artık bütün İslam dünyasına yayıldığını söyleyebiliriz.²⁵ Ancak bir kere daha altını çizerek vurgulayalım ki velâyet telakkisindeki bu gelişme sırf İslamî köklere dayalı bir gelişme olmayıp, Budizm, Maniheizm, Yeni Eflâtunculuk ve Gnostisizm gibi İslam öncesi ve İslamî dönem diğer dinlere ve felsefî-mistik kültürlere ait etkilerin payını da –Müslüman tasavvuf tarihçileri ve tasavvuf çevrelerinin reddetmelerine rağmen- kabul etmek gerekir.²⁶

Her şeye rağmen velî telakkisindeki esasta yine de Sünnî çerçeveye oturtulmaya çalışılan bu gelişmiş statünün, ilk zamanlarda ulemâ muhitlerinde ve halk çevrelerinde birdenbire kabul görmeyip şiddetli tepki ile karşılandığını biliyoruz. Bilhassa, sûfî çevrelerin bütün ihtimamlarına rağmen, peygamberlik ile velîlik arasındaki paralel noktalar şiddetle reddedilmiştir. Aynı şekilde Mûtezile mezhebi, birtakım üstün

24 Velîler arasındaki bu mertebeler sistemi konusunda msl. bk. el-Munâvî, *el- Kevâki-bu'd-Dürriye*, Kahire 1357; G. Flugel, "Scha'rânî", *ZDMG*; XX (1866), ss. 38-39; E. Blochet, *Études sur l'Esotérisme Musulman*", *JA*, 1 (1902), ss. 528 vd.; Massingnon, ss. 132 vd.; De Vaux, "Walî" *El*!; I. Goldziher, "Abdal" *El*!. Burada konuyla alakalı geniş bir bibliyografya da vardır.

25 Msl. bk. *el-Fütûhatu'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, II, 64-66; *Fusûsü'l-Hikem*, Kahire 1309, ss. 52-55, 252-253, 313-315; Ayrıca bk. Ebu'l-Alâ Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. M. Dağ. Ankara 1975, ss. 91-97.

26 Gerçekten aynı etkilere mâruz kalan Hıristiyan mistisizmindeki *Saint* (aziz) telakkisiyle, tasavvuftaki *velî* telakkisi arasında, şüphesiz tabii olarak pek çok fark mevcut olmakla beraber, benzer bazı noktaların bulunduğu da gözden kaçmıyor, Meselâ, Hıristiyan mistisizminde *Saint*, "Allah adamı", ve "Allah dostu olan, *Saint*, yani bütün dünyevî zevk ve bağlardan kurtularak birtakım riyazet ve mücahede usulleriyle kendini Allah'a adayan, ona ulaşabilen Hıristiyandır (bk. Delehay, *Essai*, ss. 234-235 vd.). Hıristiyan mistizmindeki bu telakki tasavvuftaki *velâyet-i âmne* (bütün Müslümanların genel mânada velî olduğu) ve *velâyet-i hâssa* (dar mânasıyla tasavvuftaki velî) telakkisini andırmaktadır. Ayrıca, tasavvufta oldu gibi *Saint*'in kerâmet (miracle) mefhumuyla sıkı ilişkisi (bk. Delehay, ss. 243-244 vd) de dikkati çekiyor. Müslüman sûfilerle Hıristiyan mistiklerinin karşılaştırılması için bk. L. Massignon, "Mystique musulmane et mystique chrétienne au Mayen Age", *Opera Minora*, Beyrut 1963, II, 470-484.

vasıflarla techiz edilmiş böyle bir insan telakkisini, dinin esasına aykırı olduğu düşüncesiyle benimsemekten kaçınmıştır.²⁷ Fakat zamanla bu tepkilerin mutasavvıflar tarafından hesaba katılıp değerlendirilmesi sonucu, uyuşma için gösterilen gayretler boşuna olmadı. İlk tepkilerin giderek şiddetini kaybettiği ve hatta Sünniliğin velîlik telakkisini sadece benimsemekle kalmayıp giderek savunduğu görüldü. Hiç şüphesiz bu değişimde Gazzâlî'nin (öl. 1111) unutulmaz çabasının büyük rolü olmuştur. Bu yüzden –yukarıda da vurgulandığı üzere– artık günümüzde velî telakkisini reddedecek, hatta yadırgayacak hemen hiçbir Müslümana rastlanmaz. Aksine halkın büyük çoğunluğu bunu kabul etmeyenleri eksik Müslüman sayar; bazı çevreler ise tam Müslüman bile saymaz. Bu gelişme, İslam düşünce tarihinde altı çizilecek bir olay olup kanaatimizce klasik literal fıkha karşı “tasavvufun zaferi”ni belgeleyen en kuvvetli delildir.

Türklerin İslam'a girişinden sonra tasavvufun velî telakkisi, Türk mutasavvıflarınca da aynen benimsenerek devam ettirilmiştir.²⁸ Ancak yine de, Sünnî kesime mensup olanlarla olmayanlar arasında bir kısım farklar görülmektedir. Bunların en önemlisi, ikinci kesimin velî telakkisinde velînin âdetâ peygamberliğe denk tutulduğu ve onun gibi, söylediği her sözün mutlak kabul görüşüdür.²⁹

Türk toplumlarının tasavvuf algısında velî telakkisi, halk için yazılmış tasavvuf eserlerinde popüler hale getirilmek suretiyle daha geniş bir tabana mâl edilmek istenmiş ve bu başarılmıştır. *Bahrü'l-Hakayık* ve *Ahmediye* gibi halk kitaplarında bunun ilgi çekici örneklerini buluyoruz.³⁰

27 Bk. De Vaux, “Walî”, *EP*.

28 Msl. b. Ahmedî, *Kitab-ı Mürşid-i Pendnâme-i Ahmediyye*, İstanbul 1303 (taş basması), ss. 399-402.

29 Bu telakkiye tipik bir misal olarak, *Vilâyetnâme-i Otman Baba* (Ankara Adnan Ötügen Kütüphanesi, nr. 495, v. 77a) dan aşağıya alınan pasaj gösterilebilir:

“Hudây-ı Rabbu'l-Âlemin şimdiki eyyam ve zamanda velâyeti mazhar edinmiştir. Nitekim evvel zamanda nübüvveti mazhar edinmiş idi. Pes lâ cerem o vakt arada vâsıta Cebrâil olmuş idi ve şimdiki devir velâyetdür, Cebrâil ve Mikâil ve İsrâfil ve Azrâil'e hâcet değüldür ve hem Cebrâil gökden inmedüğüne bir sebep dahî budur ki velâyet ilhâm-ı rabbânîdür ki Hakk'dan evliyaya mahsusdur... ve her ne ki söylese emr-i Hakk ve kelâm-ı mutlak olur”.

30 Msl. bk. Hatipoğlu, *Bahrü'l-Hakayık* (Esat Coşan, *Hacı Bektaş-ı Velî, Makalât*, Ankara 1971, basılmamış doçentlik tezi, s. 126'daki tenkitli metinden naklen):

*Hem eyle evliyaya candan ikrar
İmansuz kalur ol kim ola inkâr*

Bu tip eserlerdeki velî telakkisine yüksek zümrelerin anlayışından daha farklı bir mâhiyet verdiğini burada belirtmemiz icap eder.

*Duâsıyla velîleriün bu âlem
Kıvam üzere durur vallâhü a'lem*

*Velîyi gizledi taht-ı kabâda
Bilmez değme şahs ânı fenâda*

*Ne bilsün değme şahs evliyayı
Safâsızlar ne bilsün asfiyâyı*

*Velîler vasfa sığmaz akl ü fehme
Olârun na'tı gelmez fikr ü fehme*

BİRİNCİ BÖLÜM
TASAVVUF TARİHİNDE VELÎ (EVLİYA)
KÜLTÜ

I - VELÎ (EVLİYA) KÜLTÜ

Velî Kültünün Menşe' ve Mâhiyeti:

Velî kültünü kısaca, "Allah tarafından ihsan edilen" fevkalâde kuvvet ve kudretlerle mücehhez olup O'na yakın kabul edilen bir şahsiyetin herhangi bir konuda -sağ veya ölü iken- yardımının dokunacağına inanılması ve bunu temin için bazı ritüel yollara başvurulmasıdır şeklinde tarif edebiliriz. Bu anlayış, velînin takdis olunmasıyla sonuçlanmaktadır. Din sosyolojisi âlimleri, pek çok yerde, halk Müslümanlığının bu anlayış etrafında geliştiği kanaatini ileri sürerler.¹

Dinler tarihi araştırmalarına göre, velî kültünün Budizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi büyük dinlerin hâkim olduğu sahalarda benzerlikler gösterdiğini görüyoruz. Fakat böyle bir kültün Budist kültürde öteki-lerden daha eski olduğu da dikkati çekiyor.²

Din sosyologları Hıristiyanlık'taki aziz, Müslümanlık'taki velî kültünün menşeyini, bu dinlerin ortaya çıktığı ve yayıldığı sahalarda eskiden mevcut birtakım mistik kültürel bağlamaktadır. Genellikle Hıristiyanlık'taki aziz kültünün, eski çağdaki muhtelif tabiat kültüleriyle, mitolojik tanrı ya da kahraman kültürlerinden geliştiğini gösteren önemli araştırmalar vardır.³

Hıristiyanlık için burada bir fikir beyan edecek durumda bulunmamakla beraber, Müslümanlıktaki velî kültünün menşe' itibariyle

- 1 Richard Hartmann, *Die Religion des Islam*, 1944, s. 132; Gustav Mensching, *Sociologie Religieuse*, Fr. çev. P. Jundt, Paris 1951, s. 160-161.
- 2 Budizm'deki evliya (aziz) telakkisi ve bunun Budist doktrindeki yeri için şu eserlerde yeterli bilgi vardır: André Bareau, *Les Religions de l'Inde*, III, Paris 1966; Walter Ruben, *Buddhizm Tarihi*, çev. A. İtil, Ankara 1947.
- 3 Bk. H. Hubert, Czarnowski'nin *Le Culte des Héros*'una yazdığı önsöz, ss. LXX vd.; ayrıca bk. Delehay, *Légendes*, ss. 159-160; Mensching, s. 165.

İslamiyet'le bir ilgisinin bulunmadığını yukarılarda birkaç defa vurgulamıştık. Zaten dikkatle bakılırsa, Hıristiyanlıktaki aziz kültü gibi, Müslümanlık'taki velî kültürünün de çoğu İslam toplumlarında İslam'dan önceki putperest kültürlerle yakın alâkası görülecektir.⁴ Bununla beraber şuna özellikle dikkat çekelim: Velî telakkisini zamanla bünyesine mâl eden Sünnî doktrin, kült mâhiyetindeki bir velî kavramını kesinlikle yasaklamıştır.⁵ Ne var ki Anadolu da dahil, İslam âleminin hemen her tarafında, İslamiyet'in oralara girdiği devirlerden beri yaşayagelen muhtelif velî kültürlerini tesbit mümkün olmaktadır. Çünkü buralarda eskiden mevcut pek çok mahallî tabiat yahut ata kültü, ister istemez tasavvufun velî telakkisinin yardımıyla halk çevrelerinde velî kültü haline inkılâp etmiştir. Bu kültürlerin çoğu, zamanımıza kadar varlıklarını sürdürmüşler ve sürdürmeye devam etmektedirler.

Velînin Kült Konusu Oluşu ve Kültün Teşekkülü

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki, İslam dünyasında çeşitli yer ve zamanlarda yaşamış velîlerin hepsi kült konusu olmuş değildir. Bunların çoğu velî kabul edilen şahısların ölümünden sonra unutulup gitmişlerdir; ancak bir kısmının etrafında bir kültün teşekkül ettiği ve artık yüzyıllarca unutulmamak üzere halk hafızasına mâl olduğu, başka bir deyimle "ölmeyen ölü"⁶ haline geldiği görülür. Burada şu soru karşımıza çıkıyor: Niçin bir velî öldükten sonra unutulup giderken bir başkasının etrafında kült teşekkül edebiliyor? Yahut ikincisini birincisinden ayıran hususlar nelerdir? İkincisi hangi sebeplerden dolayı kült

4 Bu konuda küçük fakat dikkat çekici tesbitler için msl. bk. E.A. Westermarck, *İslâm Medeniyetinde Putatapma devrinden Artakalan İtikatlar*, çev. Ş. Nazmi Coşkun, Ankara 1962, ss. 11, 19-20.

5 Sünnî inançta ancak yardım ve inayeti Allah'dan bilmek ve istemek şartıyla evliyaya hürmetin câiz olabileceğini kabul edilir (Buna dair bk. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhül-İslâm Ebussuud Efendi'nin Fetoâları*, İstanbul 1972, 872-874. meseleler). Bununla beraber İslam âleminde velîlerden yardım dilemek, sıkışık anlarda onlara sığınmak, bazı çevrelerde bilhassa teşvik edilmiş, hatta "*İzâ tehayyertüm fi'l-umür fe'ste'înû min ehli'l-kubûr*" (İşlerinizde şaşırıp kaldığınız zaman kabir ehlinde (evliya) yardım isteyiniz) gibi birtakım hadîsler bile uydurulmuştur (hadîs metni için bk. el-Aclûni, *Keşfü'l-Hafâ*, Halep (tarihsiz), s. 88). Ak Şemseddin'in (öl. 1457-8) olduğu söylenen aşağıdaki kıt'a evliyanın ruhanîyetinden istimdad fikrini telkin etmektedir:

*İki cihanda tasarruf ehlidir çünki velî
Deme kim bu murdedir bunda nice derman ola
Ruh şemşir-i Hudâ'dır ten gılâf olmuş ona
Tâ ki a'lâ kâr eder bir tığ ki uryan ola*

6 Czarnowski, s. LXXIV.

konusu oluyor? Bu soruların cevabı velînin içinde yaşadığı toplumla doğrudan ilgili olup kültürün teşekkülü, velînin yaşadığı toplumdaki bazı sosyal ve psikolojik faktörlere bağlıdır.

Şöyle ki, muhtelif velî kültürleri incelendiği zaman gözden kaçırılmaması gereken bir husus vardır: Kült konusu velîlerin, ait oldukları toplumun içtimaî, dinî ve ahlâkî değerlerinin tamamının yahut bir kısmının temsilcisi olduğu, en azından buna inanıldığı görülür. O toplum takdis ettiği velîyi söz konusu değerlerle kendi hafızasında özdeşleştirmiştir. İşte ancak bu özdeşleştirmeye yarayacak vasıfları taşıyan yahut bu vasıflar kendisinde olduğu kabul edilen velî kült konusu olabilmektedir. Böylece o velî o toplum için, tabir câizse artık sade bir insan değil, inandığı değerler bütünüdür ta kendisidir.⁷

İşte bu safhadan sonra keramet unsuru ortaya çıkar. Daha yaşamakta iken o velî, bu dünyadakinden bambaşka, fevkalâde olaylarla süslü bir dünya ile kuşatılır. Velî öldükten sonra, kendisi hayatta iken sahip olduğuna inanılan insanüstü güç ve kudretinin devam ettiğine inanılır; hatta bu güç ve kudret, bir gizliliğe bürünerek daha da artar. Artık o velî etrafında, bu yönünü ortaya koyan kerametlerden oluşan bir menkabeler külliyyatı teşekkül eder ve bu giderek bir çığ gibi büyür.⁸

Bu merhaleden sonra psikolojik âmillerin işin içine girdiğini ve kültürün oluşmasını tamamladığını söyleyebiliriz. Bu psikolojik âmiller şunlardır:

1. Velî, fevkalâde ruhanî kudretlerle mücehhez olduğu için, artık toplumda ona karşı korku ile karışık bir saygı duygusu hâkim olmaya başlar. Velîye karşı yapılacak herhangi bir saygısızlığın, çarpılma, âniden veya feci bir hastalığa yakalanma veya ölüme duçar olma şeklinde cezalandırılacağına inanılır.

2. Buna paralel olarak, velînin söz konusu ruhanî kudretinden, bir takım iyiliklerin cezbedilmesi ve kötülüklerin giderilmesi yolunda faydalanma arzusu doğar (*feyz ve bereket* kavramı).

3. Nihayet, dünyada bu tarzda menfaati sağlanacak olan velînin, öbür dünyada da Allah katında yardımcı olması için onu memnun etme çabası ortaya çıkar ve bunun sonunda toplumda bir tatmin duygusu müşahede edilir.

7 Bu konuda Veysel Karenî gerçekten ilgi çekici bir misaldir. Bütün Müslümanlar onu anaya bağlılık ve peygamber sevgisi kavramlarıyla âdeta özdeşleştirmişler ve kendisine pek çok yerlerde türbeler, makamlar izafe edilmiştir (bk. A. Yaşar Ocak, *Veysel Karenî ve Üveysilik*, Dergâh Yay., İstanbul 2002).

8 Bk. aşağıda s. 32.

İşte yukarıdan beri sayılan bütün bu sosyal ve psikolojik faktörlerle kültün teşekkülü tamamlanmış olur. Ancak kültün teşekkülünde âdetâ bir harç vazifesini gören keramet kavramının önemli payına bir kere daha işaret etmek yerinde olacaktır. Zira kültün gelişip yayılmasını, yerine göre mahallî olmaktan çıkıp genelleşmesini sağlayacak olan da o velînin kerametleridir. Velînin bulunduğu mahallin dışındaki insanları külte iştirak ettiren bu kerametlerdir.

Velî Kültünün Tesbiti

Şunu unutmamalıdır ki, kült ancak velînin ölümünden sonra söz konusudur. Bunun sebepleri kısmen yukarıda açıklanmıştır. Ama asıl sebep, halkın muhayyilesinin harekete geçebilmesi için velînin maddî varlığının ortada oluşunun bir engel teşkil etmesidir.⁹ Bazen velî ölür ölmez kült teşekkül etmeyebilir ve belli bir müddetin geçmesi gerekebilir. Ölümden sonra geçen bu müddet duruma göre bazen uzun, bazen kısa olabilir.

Bir velînin kült konusu olup olmadığını anlamak için şu üç unsura bakmak lâzımdır:

1. Velî adına yapılmış bir mezar veya türbenin yahut kendisinden kalan, ya da kaldığına inanılan bir kısım eşyanın (*relique*) mevcudiyeti,¹⁰
2. Söz konusu mezar, türbe veya eşyanın bazı dileklerin gerçekleşmesi, hastalıkların tedavisi gibi herhangi bir maksatla ziyaretlere ve bunlar esnasında adak ve kurbanlara sahne olması,¹¹
3. Dua mâhiyetinde olarak velî ile ilgili ve onun adı geçen birtakım sözlerin mevcudiyeti,¹²

Bu sayılan üç unsurun aynı zamanda ve bir arada bulunması şart değildir. Bazen bunlardan biri bile tek başına kültü göstermeye yeterli olabilir.¹³ Ancak bunlar arasında özellikle birincisi, diğerlerine nisbetle daha kuvvetli bir işarettir.

9 Bu durum velî kültünün bilhassa Müslüman Türklerde eski atalar kültü ile yakın ilgisi olduğunu düşündürüyor ki bu noktaya aşağıda temas edilecektir.

10 Delehay, *Essai*, s. 147. Velî mezar ve türbelerinin mâhiyeti şurada iyi açıklanmıştır: F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, I, 226-236.

11 Anadolu'da muhtelif bölgelerde icra edilen merasimler, yapılan ziyaretler ve adaklar, kesilen kurbanlarla ilgili zengin örnekler için bk. Hikmet Tanyu, *Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri*, Ankara 1967.

12 Delehay, *a.g.e.*, s. 151.

13 Meselâ mezarı veya türbesi zamanla kaybolmuş bir velînin ziyareti de bahis konusu olmadığından, kendisiyle ilgili dua mâhiyetinde sözler varsa, bu ona ait bir kültün vaktiyle mevcut idiğini ispata kâfidir.

Velînin mezar veya türbesinin mevcudiyeti, bir bakıma kültün de yaygınlık derecesini gösteren bir alâmet sayılabilir. Çünkü herhangi bir yerde zamanımızdan çok önce ve hayli itinalı yapılmış bir türbe, genellikle içindeki velînin çok itibarlı olduğuna, dolayısıyla mahallî değil, fakat bütün toplumun katıldığı bir kültün varlığına delildir. Halbuki kıyıda köşede kalmış mütevazı bir mezar sahibi velîlerle ilgili kültürler ise çoğu zaman mahallîdir.

Velînin mezar veya türbesi, genellikle bulunduğu yerin normal mezarlığında bulunur; dikkati çekecek bir mevkide yahut yol kavşaklarında, kasaba, köy veya şehirlerin en işlek yerlerine yakın mahallerde yer alır. Çünkü buralar kültün icra edildiği, yani ziyaretlerin, kendine mahsus merasim ve kurban işlemlerinin yapıldığı yerler olması dolayısıyla halka açık bulunması gerekir.¹⁴

Mezar veya türbenin bizzat kendisi mukaddes ve mahrem bir yer olarak muamele görür. Bazen bu kudsîyet ve mahremiyet çevreye de teşmil edilir. Türbeler çoğu zaman velînin eşyasının da muhafaza edildiği yerlerdir. Bu eşya genellikle, velînin günlük hayatta kullandığı takke, tesbih, papuç, cübbe, asa vb nesnelere olup, kudret ve kudsîyetinin bunlarda da aynen var olduğuna inanılır; ziyaretlerde bunlardan da faydalanılır.¹⁵ Bu itibarla bu eşyanın son derece iyi muhafazasına elden geldiğince itina edilir ve dokunulmaz, uzaktan gösterilir.

II - MÜSLÜMAN TÜRKLERDE VELÎ (EVLİYA) KÜLTÜ:

Eski Türk Dinlerinin Velî Telakkisi ve Kültünün Teşekkülündeki Rolü

Müslüman Türklerin yaşadıkları bütün coğrafyalarda ve bu arada tabiatıyla Anadolu'daki velî kültü tahlil edildiği zaman, bunun ana kaynağını İslam öncesi eski Türk inançlarının teşkil ettiği daha ilk bakışta dikkati çekecek kadar sarihdir. Tasavvufun velî telakkisi, tabir câizse buna bir kılıf hizmetini görmüştür.

14 Bunun bazı istisnâları vardır. Czarnowski, bu hususiyeti Hıristiyan azizlerinin mezarlarında tesbit etmiştir. O bunu, eski Yunan'daki kahraman mezarlarıyla alâkâlı görmektedir (bk. Czarnowski, ss. 18-20).

15 Bunun Anadolu'daki değişik örnekleri için H. Tanyu'nun zikredilen eserine bakılmaktadır.

Bilindiği gibi Türkler Müslüman olmadan önce, çeşitli vesilelerle temasta buldukları kültür çevrelerinde, Şamanizm, Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm ve Hıristiyanlık gibi, birbirinden mahiyet itibariyle hayli farklı dinlere girmişlerdir.¹⁶ Bunlardan önce ise, uzun yüzyıllar kendilerinin sahip oldukları belli birtakım inanç sistemleri vardı. Orta Asya gibi muazzam bir coğrafî sahada, yüzlerce yıldır muhtelif Türk toplulukları zikredilen inanç sistemlerinden birini veya birkaçını benimsemişler, zamanla daha çok siyasal sebeplerle birini bırakıp diğerini kabul etmişlerdir.

Bu değişiklikler esnasında bir önceki din, yenisinin gelmesiyle tamamen ortadan kaybolmamış, çoğu defa kendini yeni dinin kalıplarına uydurarak varlığını sürdürmüştür. Bu sebeple Türk zümrelerinin girdiği her yeni din, onlara yeni bir şeyler öğretip belli ölçüde düşünce ve hayat tarzlarına etki ederken, diğer yandan da o zümrelere uygun birer yapı kazanmışlardır.

İşte bundan dolayıdır ki, günümüzde bile, Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar bütün Müslüman Türk topluluklarında, bilebildiğimiz en eski inançlar olan tabiat ve atalar kültlerinden yukarıda sayılan dinlere kadar çok çeşitli kalıntıları tesbit mümkün olmaktadır. Aşağıda açıklamaya çalışacağımız İslâmî devir velî kültü, işte bu uzun mâceranın izlerini taşır.

Türklerdeki velî kültürünün temelini Şamanist dönemde atıldığı söylenebilir. Zira eski Türk şamanları incelendiği zaman, bunların Türk velî imajına çok benzediğini fark etmemek mümkün değildir.¹⁷ Gele-

16 Türklerin mensup oldukları dinlere ait müstakil çalışmaların pek fazla olduğu söylenemez. Ancak bunlardan belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz: Uno Harva, *Les Représentations Religieuses chez les Peuples Altaïques*, Paris 1959; A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, 2. bs.; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971; Hikmet Tanyu, *Türkler'in Dinî Tarihçesi*, Ankara 1976; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâmiyet'e Giriş*, (Türk Kültürü Elkitabı), II. cilt, 1/b, İstanbul 1978; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980. Bunlardan başka, muhtelif Türk topluluklarının tarih ve kültürlerine alt araştırmalarda da kısmen eski Türk dinlerine yer verildiği görülür. Msl. bk. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz: K.Y. Koprman İ. Aka, Ankara 1975; René Giraud, *L'Empire des Turcs Célèstes*, Paris 1960; J. Russel Hamilton, *Les Ouïghours à l'Époque des Cinq Dynasties*, Paris 1955, Jean-Paul Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984 (*Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıl, İşaret Yay., İstanbul 1994); Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Aydın Asla, Medrese Yay, İstanbul 2006; Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul 2003.

17 Eski Türk şamanları hakkında en derli toplu bilgi, bilhassa Radloff'un *Sibirya'dan* (çev. A. Temir, Ankara 1954, I²) adlı eseri ile A. İnan'ın yukarıda zikredilen kitabında bulunmaktadır. Şamanlar konusunda en muhtevalı çalışmalardan birini teşkil eden

cekten haber veren, hava şartlarını değiştiren, felâketleri önleyen veya düşmanlarına fırtınalar musallat eden, hastaları iyileştiren, göğe çıkıp uçabilen, ateşte yanmayan Türk şamanları, bu hüviyetleriyle âdetâ Bektaşî menâkıbnâmelerinde ve kısmen de öteki tarikat çevrelerinde yazılmış menâkıbnâmelerde yeniden hayat bulmuş gibidirler. Bu eserlerde anlatılan Türk velîleri, işte böyle özelliklere sahip kişilerdir.¹⁸

Şamanist Türkler, şamanların harikulâde insanlar olduklarına, ruhlar, gizli güçler ile ilişki kurup onlara istediklerini yaptırabildiklerine inanırlardı. Hatta şamanlar Gök Tanrı ile de temasa geçip ondan mesajlar getirebilen şahsiyetlerdi. Onlar bu kabiliyetleri elde etmek için, tıpkı velîlerin yaptığı gibi, inzivâya çekilerek kendilerini sıkı bir riyâzata tâbi tutarlardı.¹⁹

İşte tam da burada, Şamanizm öncesi ve Şamanizm dönemi eski Türk inançlarından olan atalar kültürünün, velî kültürünün temelinin atılmasındaki önemli rolüne de dokunmak gerekiyor. Muhtelif Türk zümreleri arasında en eski ve köklü inançlardan biri olduğu bilinen atalar kültürü,²⁰ genel olarak ecdadın takdisine dayanır. Ancak atanın bizzat kendine tapınma mâhiyetinde olmayan atalar kültürü, atanın öldükten sonra üstün birtakım güçlerle mücehhez hale geldiği ve bu sayede ailesine yardım edebileceği inancından doğan, korku ve saygı karışık bir telakkiyi yansıtır.²¹ Bu sebeple ataların ruhlarına kurban kesilir ve eşyaları mukaddes addedilir; mezarları da mukaddestir.

M. Eliade'nin, *Le Chamanisme et les Techniques Archaïques de l'Extase* (Paris 1974, 2. bs.) adlı kitabına mutlaka bakılmalıdır. Burada mufassal bibliyografya da vardır; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, haz. T. Yörükân, Yol Yay., Ankara 2005; Fuzuli Bayat, *Türk Şamanlığı*, Ötüken Yay., İstanbul 2006 Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, çev. Bülent Bayram-H. Şevket Ç. Çapraz, YKY., İstanbul 2012.

18 Aradaki bu ilişkiye Fuad Köprülü, başta *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara 1966, 2 bs.) olmak üzere, *Influence du Chamanisme Torco-mongol sur les Ordres Mystiques Musulmans* (İstanbul 1929) adındaki tanınmış araştırmasında ve diğer bazı yazılarında dikkat çekmiş ve örnekler vermiştir.

19 Bu konuda 32 nolu notta zikredilen eserlerde yeterli bilgi bulunmaktadır. Şamanlarla Bektaşî evliyasının benzer yönleri, tarafımızdan yapılan şu incelemede geniş olarak ele alınmaya çalışılmıştır: *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, ss. 95-97.

20 Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türk Tarih-i Dinisi*, İstanbul 1341 (taş basma), ss. 45-46; Kafesoğlu, ss. 46-54.

21 M. Nabi Özerdim, "Çin dininin menşei meselesi ve dinî inançlar", *Belleten*, XXVI (1962), ss. 79-80.